

1. Лобач-Жученко Б.Б. 3 нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. - С.30; 2. Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). - Подєбради, 1925. - С.5; 3. Гордєєв В. Лицар праці // Колос (Тальне). - 1977, 17 березня; 4. Там само; 5. Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). - Подєбради, 1925; 6. Ульяновський В. Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. - К., 1996. - С.184-189; 7. ІР НБУ НАН України. - Ф. III, од.61974. - Арк.1 зв.; 8. Леп'явко С. Козацькі війни наприкінці ХУІ - на початку ХУІІ ст. - Чернівці, 1996. - С.19; 9. Лобач-Жученко Б.Б. 3 нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. - С.33; 10. Там само. - С.35; 11. Чистому серцем. Пам'яті В.Доманицького. Біографія, спомини, похорон. - К., 1912. - С.7; 12. Там само. - С.8; 13. Історія української літератури. - Львів, 1994. - С.54; 14. Лотоцький О. Василь Доманицький - громадянин // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). - Подєбради, 1925. - С. 10-11; 15. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 рр.: Автореф. дне...канд. істор. наук. - Запоріжжя, 2000. - С. 14; 16. Лобач-Жученко Б.Б. 3 нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. - С.34; 17. Сарбей В.Г. Микола Аркас і його "Історія України-Русі"//Аркас М. Історія України-Русі. - К.,1992. - С.28; 18. Там само; 19. Лобач-Жученко Б.Б. 3 нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. - С.33.

О. Б. Комарніцький

ЄВРЕЙСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В 1917-1918 рр.: НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Демократичні перетворення, які розпочалися на теренах колишньої Російської імперії одразу після повалення самодержавства, відкрили нову сторінку в історії українців і євреїв. Постанова нового демократичного уряду Росії "Про скасування віросповідних і національних обмежень" від 20 березня 1917 р., створення єврейського міністерства (спочатку як Генеральне секретарство з єврейських справ УНР), III Універсал Української Центральної Ради, який гарантував великоруському, єврейському і польському народам право національно-персональної автономії, створили "верхівку автономного будинку" євреїв в Україні. Центральна Рада і її голова М.Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики¹.

У розвиток цих прогресивних змін лідери єврейських політичних партій (М.Зільберфарб, М.Рафес, О.Золотарьов, А.Ревуцький, Я.Вульф-Ляцький, П.Красний, С.Гольдельман та інші) вирішили закласти надійний фундамент під цей будинок, створити надійну соціальну базу, а саме "вибудувати найширшу й густу мережу місцевих демократичних жидівських громад, і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організовану волю народу"².

Першим важливим кроком на шляху до цієї мсти був законопроект про єврейську громаду, підготовлений наприкінці листопада 1917 р. У зв'язку з цим Генеральне секретарство з єврейських справ звернулося до губернських правлінь аби "нових виборів на посаду равина не проводити, а продовжити термін його повноваження" до прийняття нового закону³. Ще раніше, у вересні 1917 р., появилася циркуляр, за яким громадський равін зберігав свої повноваження до реформування цього інституту. У проекті закону про єврейське громадське управління зазначалося, що обов'язки равинів "по веденню єврейських метричних книг, діловодства, посімейних і алфавітних списків євреїв, архіву" покладалася на єврейські громадські управи⁴. Проте прийняття цього, без сумніву, прогресивного нормативного акту затягнулося, що, в свою чергу, вносило дезорганізацію і хаотичність в управління громадою. Бердичівський повітовий равін 3 червня 1918 р. із занепокоєнням писав до Міністерства єврейських справ, що, наприклад, в Погребищі функції равина самовільно перебрало на себе правління громади. В результаті цього більшість метричних актів до метричних книг, які знаходилися в нього, не вносилися. Різні обряди здійснювалися без дозволу равина. Така ж ситуація була і в Козятині, де подібні обов'язки виконувала

волосна управа. Один з її членів давав дозвіл на шлюб, видавав свідоцтва про одруження, народження, попередньо не фіксуючи їх в метричній книзі. За консультаціями з цих питань зверталися до свого міністерства єврейські правління містечок Брусилів та Коростишів. Зокрема перші пропонували зробити розпорядження про скасування равінату і передати метричні книги до управи. Коростишівчани запитували: чи "зобов'язаний громадський равін за вимогою Правління общини передати своє діловодство Правлінню. Просимо вказати нашу компетенцію"⁵.

2 грудня 1917 р., ще до запровадження національно-персональної автономії, появився закон про утворення єврейських громадських рад і проведення до них виборів. Вони мали діяти як органи єврейської автономії у місцевостях, де значну кількість складали євреї⁶. Вибори слід було проводити на "демократичних підставах в їх повному обсязі, згідно з п'ятичленною формулою... загальні, без різниці статті, рівні, прямі, таємні, пропорційні", яка в ті часи була популярна* серед революційної демократії. В деяких місцевостях вибори відбулися ще до появи цього закону. Один із знаних єврейських діячів містечка Ярмолинці д-р Цімерман, підкресливши важливу роль і необхідність обрання керівного органу єврейської общини, як "самої демократичної організації", сподівався, що він " внесе деякий порядок і полегшить продовольче питання". Фінансові витрати по виборах взяли на себе місцеві заможні євреї, давши кошти в борг. Крім того, "рахуючись з історичним значенням виборів", на першому засіданні виборчої комісії, яку очолив А.Гиків, було вирішено скласти власні виборчі списки, не користуючись волосними. На виборах, які відбулися 18 жовтня 1917 р., було обрано 19 гласних (за двома кандидатськими списками). Ще раніше (26 серпня 1917 р.) було обрано управління Хоцеватської єврейської громади. До складу її ради увійшло 11 членів, правління - 7, судової камери - 5, ревізійної комісії - 3. Керівництво багато зробило для вирішення продовольчого питання, провело перепис населення, прийняло дієву участь у підготовці населення до виборів - земських, волосних і повітових, Всеросійських і Українських Установчих зборів, слідкувало за санітарним станом містечка, громадською лазнею, утримувало благодійні і культурні установи, планувало відкрити свій навчальний заклад. Судова камера, як своєрідний арбітражний орган, розбирала цивільні і дрібні кримінальні справи. У цей же час на засіданні євреїв-гласних Смілянської містечкової ради було утворено організаційне бюро для проведення виборів. Однак діяльність згорнули, щоб дочекатися "вказівок оголошеного закону Центральною Радою"⁷.

Для проведення виборів створювалися виборчі комісії, які обиралися зборами євреїв-гласних міських дум, волосних земств селищних зібрань із 7 осіб. Якщо кількість євреїв-гласних не перевищувала вказану цифру, то всі вони відразу ставали членами цієї комісії. Відповідальність за скликання зборів і проведення першого засідання виборчої комісії для обрання її голови покладалася на міського голову, голів селищної чи волосної управ або їх заступника. Сюди запрошували по одному представнику від існуючих в населеному пункті громадських організацій і осередків партій, таких як "Нехац Ісраель", "Хейрус Мосейро", "Поалей-Ціон", "Бунд", Єврейська народна група, Єврейська народна партія, Сіоністська партія. Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія⁸. Однак у ряді містечок цей принцип було порушено. Так, у Старій Синяві виборчу комісію склали представники політичних і громадських організацій на чолі з головою місцевої профспілки Г.Пакманом. Місцеві організації політичних партій містечка Малин, головним чином через відсутність у містечку гласних, теж утворили подібний орган, обравши своїм головою равіна Й.Гойхмана. Набагато гострішою була ситуація у Чорнобилі, де ображені бундівці надіслали скаргу до Генерального секретарства з єврейських справ про те, що сіоністи самовільно організували виборчу комісію, не запросивши туди ні соціалістів, ні представників демократичних організацій, кооперативів, профспілок. Звертає на себе увагу і строкатість, різнобарвність виборчої комісії містечка Чечельник, де гласні становили 4 особи, а споживче товариство "Економія", позичково-ощадне товариство, профспілки, сіоністська організація, "Ахдус" делегували по 2 представники⁹. Саме через це порушення принципу пропорційності у

представництві нерідко мали місце внутрішні політичні чвари. Так, у Ходоркові суперечка розгорілася під час виборів голови комісії. Гласні місцевої волосної земської управи Г.Зурочка і Д.Шойхет набрали однакову кількість голосів, і тому вибори було вирішено перенести. За цей час управа поповнилася представником нещодавно утвореного у містечку осередку політичної організації "Нехац Ісраель", яка входила до блоку "Ахдус". Під час повторного голосування в знак протесту проти цієї несправедливості бундівці і двоє гласних, вважаючи, що ця організація у містечку незареєстрована, покинули засідання, залишивши таким чином у меншості Д.Шойхета, якого вони підтримували¹⁰.

Найболючішим питанням у роботі комісії було фінансове. Члени комісії намагалися відшукувати різні джерела надходження коштів на проведення виборів. Так, смілянчани, поділивши містечко на ділянки, на відведеній території збирали гроші серед єврейського населення за підписними листами. За рахунок місцевих громадських сум були проведені вибори у Шпикові¹¹. Переважна більшість містечок покладалися на залишки коробкового збору (податок на м'ясо), які знаходилися у казні міських управ повітових міст і видавалися лише з дозволу губернського правління. Саме на ці кошти орієнтувалися багато єврейських містечкових виборчих комісій, надсилаючи прохання до свого Генерального секретаріату. У Шепетівці залишок становив - 700 руб., Жабокричах, Китайгороді - по 1160, Медведівці, Рокитному - по 1000, Шендерівці - 100, Коростишеві - 1200, Вчерайшому - 200, Горностайполі - 295 руб.¹² і т.д. Представники останнього прямо заявили: "просимо видати 300 руб., оскільки кошти на вибори відсутні"¹³. Архівні джерела зафіксували поодинокі випадки, коли необхідні кошти надходили в розпорядження виборчих комісій. Зокрема, містечку Городище на вказані цілі було асигновано 565 руб.¹⁴

Більшість комісій, незважаючи на ряд труднощів, що супроводжували їх на кожному кроці, інколи з ризиком для життя, впевнено, послідовно йшли до поставленої мети. Серед найбільш активних лідерів виділялися - М.Штейнкар (м-ко Погребище), Л.Беренштейн (м-ко Ялтушків), І.Галанда (м-ко Чечельник), Дубчак (м-ко Томашпіль), А.Гольдман (м-ко Яришів), Ш.Гойхбарет (м-ко Кіблич), Я.Копман (м-ко Тернівка), Й.Співак (м-ко Шпиків), І.Горентман (м-ко Ободівка), С.Рацефельд (м-ко Шепетівка), Я.Кульчинський (м-ко Базалія), Х.Чутнов (м-ко Гранів), М.Берман (м-ко Дунаївці), Г.Зільберман (м-ко Жабокричі), І.Вінницький (м-ко Живочів), Ш.Гільгур (м-ко Шпола), Ямпольський (м-ко Жашків), М.Кіиперман (м-ко Китайгород), З.Венделов (м-ко Медведівка), Ф.Аптекарь (м-ко Обухів), А.Уніговський (м-ко Горностайпіль), Б.Патлах (м-ко Рокитно)¹⁵ та багато інших.

Виборчі комісії одразу ж після сформування складали виборчі списки, які оприлюднювалися за три тижні до дня виборів. Зміни до них вносилися протягом вказаного терміну, але не пізніше як за два дні до виборів. При складанні списків єврейських виборців комісії часто брали за основу подібні списки на виборах до містечкових комітетів, Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Право участі у виборах належало кожному громадянину-єврею, якому на день виборів виповнилося 20 років, крім засуджених правосильними судовими вироками ("каторжні роботи,, заслання,, боржники... шахраї..."). Виборча комісія Погребища не дозволила балотуватися у кандидатських списках Б.Лівшицу, М.Кам'янецькій, Л.Медгаузу, які ще не досягли 20-річного віку¹⁶.

Кожний населений пункт, де проходили вибори, становив один виборчий округ. Для полегшення процедури голосування там, "де місцеві умови того вимагають", комісія могла розділити округ на окремі дільниці.

Не пізніше як за 10 днів до початку виборів групи виборців, осередки політичних та громадських організацій, професійні, релігійні групи подавали запропоновані для голосування кандидатські списки, кожний з яких підписувався виборцями, число яких мало бути не меншим *У*2 кількості майбутніх членів єврейської громадської ради. Найбільше списків було виставлено у Погребищі - 13, Теофіполі - 10, Ялтушкові, Томашполі, Дунаївцях - по 8¹⁷. Цікаво, що в Томашполі група, яка подавала списки, зобов'язана була за власні кошти опублікувати списки своїх кандидатів, поширити серед виборців бюлетені¹⁸. Через

"неорганізованість населення" було продовжено термін подачі кандидатських списків у Теофіполі¹⁹.

Через брак часу всього 7 днів відводилося на цей захід у Шпикові. Крім того, виборчі бюлетні, через нестачу однотипних конвертів, подавалися у складеному вигляді, чим порушувався принцип таємності голосування²⁰.

Комісія із проведення виборів не пізніше як за 5 днів до них, вручати виборцеві картку (іменне посвідчення), що давала право на голосування. Проте в Жабокричах вирішили обійтися без цих документів, оскільки кожний член комісії "знає особисто кожного із виборців"²¹.

Самі вибори мати проводитися лише у приміщеннях урядових та громадських організацій і установ виключно світського характеру. Суворо заборонялася агітація у день виборів. Архівні дані свідчать, що, наприклад, у Смілі у день виборів при вході до приміщення, де проходило голосування, було наклеєно агітаційні листи двох виборчих списків, а за 60 метрів від дільниці знаходився агітаційний кіоск. Подібні порушення мали місце і в Шпикові²².

Члени єврейських рад отримувачи повноваження до 1 січня 1919 р., тобто вважатися тимчасовими. До того часу розраховувати прийняти новий статут єврейських громад і провести нові вибори.

Генеральне секретарство з єврейських справ, відповідно до результатів Всеросійського перепису населення 1897 р., склало список єврейських громад у межах України (всього - 492 громади). Проте, взявши до уваги ріст кількості населення за 20 років, секретарство збільшило число таких громад у містах та містечках до 600. Зазначимо, що єврейські громадські ради створювався там, де було не менше 300 виборців. Кількість членів цих рад була пропорційною до чисельності населення поселення²³. До цього реєстру потрапили 75 містечок Київської губернії із 104, де на одну єврейську громадську раду припадало 17,5 членів. Відсоток єврейського населення у містечках регіону складав 37,9. У Київському повіті вибори планувалося провести у 12 містечках із 13 (у середньому 15,2 членів на одну СГР), Бердичівському - у 7 із 10 (17,4), Васильківському - у 2 із 3 (22), Звенигородському - у 6 із 7 (18), Канівському - у 5 із 8 (18), Липовецькому - у 11 із 18 (15,9), Сквирському - у 7 із 10 (18), Тарашанському - 5 із 6 (18,2), Уманському — у 6 із 7 (17), Радомишльському - у 7 із 7 (19,5), Черкаському - у 3 із 9 (21,6), Чигиринському - у 4 із 6 (18,5). Найбільші чисельні ради створювався у Богуславі та Смілі - по 29 членів, Златополі та Ржищві - по 27, Василеві, Шполі, Тальному і Чорнобилі - по 25²⁴. У Подільській губернії аналогічні вибори мали пройти у 96 містечках із 121 (18,5 членів на одну СГР). Відсоток єврейського населення у подільських містечках складав 44,2. У Кам'янецькому повіті свій голос мати віддати за один з кандидатських списків євреї 11 містечок із 16 (15,8), Лоскурівському - у 7 із 8 (15,8), Летичівському - у 5 із 7 (21,4), Літинському - у 5 з 5 (17), Вінницькому - у 8 з 10 (15,8), Брацлавському - у 7 з 7 (19,5), Гайсинському - у 7 з 11 (17,5), Ольгопільському - у 9 з 9 (18,7), Балтському - у 12 з 13 (19,8), Ямпільському - у 8 з 13 (18,2), Могилівському - у 7 з 8 (16,1), Ушицькому - у 11 з 14 (15,6). Серед інших за своєю чисельністю виділялися Тульчинська СГР, яка у своєму складі нараховувала 37 членів, Чихалпільська - 35, Кривоозерська - 33, М'ястківська і Дунаєвецька - по 31, Бершадська -

Із 137 волинських містечок, єврейське населення яких загалом складало 49,3%, вибори ганувалося провести у 94-х (у середньому - 16,3 членів на одну раду), в т.ч. у Аитомирському повіті - відповідно у 11 містечках із 17 (15,2), Володимир-Волинському - у 1 з 12 (11), Лубенському - у 11 з 15 (14,3), Ізяславському - у 6 з 7 (18,5), Кременецькому - у 10 з 12 (16,9), Ковельському - у 3 з 12 (15,3), Новоград-Волинському - у 11 з 12 (20), учському - у 8 з 10 (14,5), Луцькому - у 9 із 13 (16,1), Острозькому - у 5 із 6 (14,8), нському - у 12 із 13 (16,4), Старокостянтинівському - у 7 з 8 (17,8). Полонська СГР аховувала 37 членів, Корецька - 31, Радзивилівська - 29, Шепетівська - 27, Славутська і -v-днівська - по 23. Незрозумілим є те, чому не були внесені до цього списку містечка

Горохів, Кисилів, Локачі, Озерани, Гюрицьк, Устилуг Володимир-Волинського та Камінь-Каширськ, Маціов, Мельниця, Ратне - Ковельського повітів, де проживало достатньо євреїв²⁶. Тому можна зрозуміти розпач міщан містечок Маньківка та Будаєвка Київського повіту, які теж були обійдені увагою складачів реєстру. Зокрема гласний Будасвського волосного земства Я.Любомирський у листі до міністра єврейських справ писав, що містечко "дає коробочного збору 2000 руб.,... у волосному самоуправлінні - 4 гласних,... в нашій дачній місцевості - 8-10 тис. євреїв, які користуються послугами нашого різника". Міністерство часто реагувало на такі запити, зокрема внесло до розпису містечко Дашів (1.04.1918 р.)²⁷.

Далеко не у всіх містечках пощастило провести вибори у "першу, релятивно стабільну, добу революції*". Причин чимало. Зокрема, члени виборчої комісії Сміли І.Антоновський, А.Фельдштейн, Райве вказували на "невизначеність політичної ситуації (кінець березня 1918 р. - авг.)". і "неясне ставлення Центральної Ради до самовизначення національної меншини України"²⁸. Були випадки, коли ці вибори переносилися через співгядання їх з виборами до Українських Установчих Зборів, як це було у Томашполі, коли раніше встановлений термін (14-16 січня 1918 р.) змінили на 21-23 січня. Непоодинокими були випадки втручання в роботу комісій більшовиків. Так, "нашестья більшовиків" на 3 місяці паралізувало роботу Шпиківського органу. Подібне мало місце також у Тетієві, Понінці, Крутах. Крім того, вони знищили виборче діловодство у Саврані і Сатанові³⁰.

Не додавала оптимізму членам виборчих комісій і політика місцевої гетьманської влади. Скарги про перешкоди у проведенні виборів надходили з Макарова (місцевий начальник міліції). У Богуславі виборча комісія взагалі була розігнана. Тому директор департаменту національного самоврядування А.Ревуцький у своїх телеграмах, адресованих повітовим старостам, начальникам варт, неодноразово попереджав їх, що "єврейські громадські ради обираються на підставі закону 2 грудня 1917 р., являють собою державно-правові установи і вибори їх мають проводитися без перешкод"⁵¹.

Міністерство отримало виборче діловодство тільки від 250 громад і встигло до червня 1918 р., до часу, "коли кожную хвилину чекали на наказ гетьманської влади про ліквідацію національних міністерств" (10 липня 1918 р. - скасовано автономію та національне міністерство євреїв), затвердити вибори у 194³². Зовсім інші дані зустрічаємо у І.Нагаєвського, а за ним і у чернівецького історика В.Мустеци, які зазначають, що "у розвиток Універсалу (Ш - авт.) почали створюватися єврейські місцеві ради (єврейські громадські ради - авт.), що в майбутньому створять Єврейську Національну Раду України, і з початку грудня близько 600 єврейських громад створили такі ради"³³. Однак наведені дані, на нашу думку, є перебільшеними.

С.Гольдельман, з'ясовуючи перебіг вирішення єврейського питання в УНР, стверджував, що "у той ієрший час революції всі були повні віри в майбутнє держави й жидівської автономії. Планувалося видати з бігом часу основний закон для жидівської автономії, який встановить її компетенцію, її податкову систему і її місце в цілій будові жидівської автономії"³⁴. Немилосердний стихійний хід революції не дав змоги реалізувати перспективні плани і програми. Правда, основний закон про єврейську громаду врешті-решт було прийнято вищою державною владою, але це сталося роком пізніше (11 липня 1919 р.), у часи другого єврейського міністерства, коли Директорія відновила чинність єврейської національної автономії. Але до практичного застосування цього нормативного акту справа так і не дійшла, оскільки "авторитет української влади був обмежений тереном Кам'янецького трикутника".

Таким чином, започаткувавши українську державність у 1917-1918 рр., Центральна Рада зробила значні кроки із розвитку єврейського самоврядування. Зокрема, в більшості містечок Правобережної України вдалося демократичним шляхом обрати єврейські громадські ради, яким належало відати всіма справами життя своїх громад, представляти їх інтереси перед органами державної влади. Процес утвердження норм "єврейського" закону

відбувався нерівно, з рядом порушень, однак загалом був доведений до кінця. Його повній реалізації завадила ліквідація Центральної Ради і утвердження гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис /Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - К., 2000. - С.84; 2. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні: 1917-1920. - Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. - С.69; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.2, Спр.58. - Арк.1; 4. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.32. - Арк.3; 5. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.534. - Арк.29, 28зв., 39; 6. Снісаренко Л. Національно-персональна автономія. - В кн.: Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. - К., 1998. - С.247, Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів /Упор. М.І.Панчук (гол.), І.Л.Гошуляк та ін.; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. - К., 1994. - С.57-61, Вістник Волинського губерніяльного комісара Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. - 18 січня 1918. - №6. - С.1-4; 7. ЦДАВО України. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.31. - Арк.5, Спр.82. - Арк.2, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.44-46; 8. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.5; 9. Там само. - Спр.137. - Арк.1, Спр.118. - Арк.1, Спр.23. - Арк.2-2зв, Ф.1748. - Оп.1. - Спр.92. - Арк.4; 10. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.89. - Арк.1-5, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.64; 11. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.82. - Арк.8, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.39, Стр.147. - Арк.41; 12. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.146. - Арк.1, Спр.106. - Арк.4, Спр.23. - Арк.38, 42, 56, 77, Спр.31. - Арк.12, 36, 97; 13. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.48; 14. Там само. - Спр.31. - Арк.Ю; 15. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.27. - Арк.28зв, Спр.95. - Арк.ізв, Спр.92. - Арк.2, Спр.86. - Арк.27, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.24, 32, 35, 39, 16, Спр.146. - Арк.1, Спр.88. - Арк.9, Спр.102. - Арк.2, Спр.106. - Арк.1, Спр.107. - Арк.4, Спр.23. - Арк.Ю, 12, 32, 40, 42, 43, 48, 56; 16. Там само. - Ф.1748. - Оп.1 Спр.27. - Арк.30зв; 17. Там само, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.49, Ф.1748. - Оп.1. - Спр.95. - Арк.1 Озв., Спр.86. - Арк.29, Ф.1854. - Оп.1. - Спр.106. - Арк.2; 18. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.86. - Арк.27; 19. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.47; 20. Там само. - Спр.147. - Арк.2-4, 6; 21. Там само. - Спр.107. - Арк.5; 22. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.82. - Арк.18зв., Ф.1854. - Оп.1. - Спр.147. - Арк.2; 23. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.45; 24. Там само. - Спр.20. - Арк.205 (підр. наші). Список населённых пунктов Киевской губернии. - К., 1900. - 1896 с. (підр. наші), Шабад Я. Киевская губерния. - В кн.: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем /Изд. общества для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз и Ефрони. - Санкт-Петербург, б.г. - Т.9. - С.511; 25. ЦДАВО України. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.205-205зв. (підр. наші); Крылов А. Населенные места Подольской губернии. - Каменец-Подольск, 1905. - 636 с. (підр. наші); Я.Шабад. Подольская губерния. - В кн.: Еврейская энциклопедия... - Т.12. - С.648; 26. ЦДАВО України. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.205 (підр. наші); Памятная книжка Волынской губернии на 1917 г. - Житомир, 1916. - 358 с. (підр. наші); Шабад Я. Волынская губерния. - В кн.: Еврейская энциклопедия... - Т.5. - С.739; 27. ЦДАВОВУ. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.45, 50-50зв, 101; 28. Там само. - Ф.1748. - Оп.1. - Спр.82. - Арк.8; 29. Там само. - Спр.86. - Арк.28; 30. Там само. - Ф.1854. - Оп.1. - Спр.147. - Арк.37, Спр.23. - Арк.82, Спр.130. - Арк.4, Спр.33. - Арк.62, 109, 79, 103; 31. Там само. - Спр.20. - Арк.181, Спр.22. - Арк.8, Спр.58. - Арк.4-13; 32. Гольдельман С. Вказана праця. - С.80, 70; 33. Нагаєвський І. Історія української держави XX століття. - К., 1993. - С.284; Мустеца В. Вплив Першої світової війни на українсько-єврейські відносини 1917-1921 рр. //Перша світова війна: історичні долі народів Центральної і Східної Європи: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). - Чернівці, 2000. - С.223; 34. Гольдельман С. Вказана праця. - С.69-70.

Т. Р. Соломонова

ВИПУСК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ПОДІЛЛІ У 1-й ТРЕТИНІ XX ст.

У зазначений час в системі освітніх установ на Поділлі відбувалися значні зміни. На початку XX ст. в регіоні значно збільшилася кількість середніх навчальних закладів (гімназій, реальних училищ). У 1918 р. був створений Кам'янець-Подільський державний український університет. Пізніше, коли радянська влада формувала власну систему освітніх установ, на Поділлі були представлені заклади всіх основних освітніх рівнів (дошкільна, навчальна, середня та вища школа), а також курси підвищення кваліфікації. Всіх, хто навчався, потрібно було забезпечити навчальною літературою. Здебільшого це вирішувалося централізовано, але іноді тут виникали проблеми.

Перший досвід у друкуванні навчальної літератури подоляни отримали на рубежі ХУІІІ-ХІХ ст. Це були граматики польської, німецької мови та ідиша, польські букварі.